

JAKUB OSIECKI

 <https://orcid.org/0000-0002-1339-0568>

OŚRODEK BADAŃ NAD KULTURĄ ORMIAŃSKĄ W POLSCE
POLSKA AKADEMIA UMIEJĘTNOŚCI, KRAKÓW

TOWARZYSTWO POLSKO-ORMIAŃSKIE WE LWOWIE (1920-1922)¹

Abstrakt: Autor, korzystając ze źródeł ormiańskich i polskich, analizuje działalność Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego (Հայա-լեհաստան ընդերուդուրն) założonego we Lwowie 15 czerwca 1920 roku. Organizacja ta koncentrowała się na budowaniu relacji między Polską i Armenią. Jej liderzy, Jan Grzegorzewski, ksiądz Garabed Keuprulian i August Teodorowicz, nawiązali współpracę z Ormiańską Delegacją Narodową w Paryżu, której przewodniczył Boghos Nubar Pasza, a także z jej placówką w Berlinie. Podjęli również trudną misję lobbowania na rzecz Armenii w Warszawie. W pierwszej fazie działalności Towarzystwo planowało przesiedlenie polskich Ormian (urzędników i inteligencji) na tereny Zachodniej Armenii; ze względu na pogarszającą się sytuację międzynarodową pomysł ten zarzucono. Następnie skoncentrowano wysiłki na pomocy dla uchodźców ormiańskich z Turcji przebywających na Kaukazie; w tej sprawie Towarzystwo skierowało apel do polskiego ministra spraw zagranicznych hrabiego Konstantego Skirmunta. Wstrzymanie aktywności Towarzystwa wiązało się z pogorszeniem się sytuacji Armenii na arenie międzynarodowej. Wraz z porzuceniem kwestii ormiańskiej przez Francję i Wielką Brytanię zanikła korespondencja z działaczami w Paryżu. Autor porównuje Towarzystwo z analogiczną organizacją w Londynie – British Armenian Committee – podkreślając, że było ono na gruncie polskim fenomenem: jako pierwsza organizacja polskich Ormian, a także z uwagi na koncentrację nie na problemach lokalnej diaspory, lecz na sprawie niepodległości Armenii.

¹ Artykuł jest poszerzoną wersją referatu wygłoszonego w 2017 roku podczas konferencji naukowej w Senacie RP, poświęconej 650. rocznicy przybycia Ormian do Polski.

Słowa kluczowe: Armenia, Ormianie polscy, Lwów, Towarzystwo Polsko-Ormiańskie, Ormiańska Delegacja Narodowa, Jan Grzegorzewski, August Teodorowicz, Garabed Keuprulian, lobbying polityczny

W latach 2012-2019 ukazały się w polskich opracowaniach historycznych pierwsze, acz skrótowe omówienia działalności Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego, założonego we Lwowie w 1920 roku². Niedługo wcześniej dwa artykuły na jego temat opublikowała w Armenii Wergine Chaczatrian³. Było to pierwsze stowarzyszenie działające w Polsce na rzecz wolnej Armenii. Jego krótkie dzieje stanowią z pewnością nowy i istotny wątek w badaniach nad kulturą ormiańską w Polsce, który będzie jeszcze wymagał dodatkowych studiów. Niniejszy artykuł stanowi jedynie przyczynek do opisanie i zrozumienia fenomenu tej organizacji, założonej dokładnie sto lat temu. Jego podstawą źródłową są materiały znajdujące się w Bibliotece Naukowej PAN i PAU w Krakowie, będące spuścizną Jana Grzegorzewskiego, oraz dokumenty przechowywane w Archiwum Narodowym Armenii w Erywanii – korespondencja listowna pomiędzy Towarzystwem a Ormiańską Delegacją Narodową, której komórki mieściły się w Berlinie i Paryżu.

Do dokonania szczegółowej analizy działalności Towarzystwa wydaje się konieczne w pierwszej kolejności naszkicowanie tła historycznego oraz specyfiki relacji polsko-ormiańskich w tamtych czasach. Republika Armenii pojawiła się na gruzach imperium rosyjskiego w 1918 roku. Po przewrocie bolszewickim stopniowo wyłaniało się kilkanaście nowych bytów państwowych – przede wszystkim na okrainach dawnego cesarstwa. Jednym z takich państw była Armenia⁴. Mimo iż obszar wydzielony dla nowo powstałego państwa w 1918 roku nie

² A. A. Zięba, *Komitet Ormiański w międzywojennej Warszawie*, w: K. Stopka, A. A. Zięba, A. Artwich, M. Agopsowicz, *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012, s. 151; J. Tyszkiewicz, *Jan Grzegorzewski w końcowych latach życia: 1916-1922*, „Almanach Karaimski”, 4, 2015, s. 122-123; E. Danowska, *Wiadomości o polskich Ormianach ze zbiorów rękopiśmiennych Biblioteki Naukowej PAN i PAU w Krakowie*, w: *Polscy Ormianie w drodze do niepodległej Polski. Materiały z konferencji naukowej, Kraków, 9-10 października 2018 r.*, red. S. Dziedzic, J. Paluch, Kraków 2018, s. 147-154; K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, Warszawa 2018, s. 244-245.

³ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], *Պատմաթղթերը լեհահայ գաղթօջախի փաստիկները* [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], „Բանբեր Հայաստանի արխիվներ” [Przegląd Archiwów Armenii], 2010, 2 (116), s. 72-80; eadem, *Լեհաստանի հայ համայնքը եւ Հայ ազգային պատվիրակությունը* [Wspólnota ormiańska w Polsce i Ormiańska Delegacja Narodowa], „Բանբեր Հայաստանի արխիվներ” [Przegląd Archiwów Armenii], 2011, 1 (117), s. 39-45. Artykuły te powstały przy okazji przygotowywania przez Archiwum Państwowe Armenii publikacji poświęconej działalności dyplomatycznej Boghosa Nubara Paszy.

⁴ R. Hovannisian, *Armenia on the road to independence*, Los Angeles 1967; R. Hovannisian, *Republic of Armenia*, 1-4, Berkeley, Los Angeles–London 1971, 1982, 1996;

pokrywał się z historycznym terytorium Armenii, to i tak dla Ormian pozbawionych państwowości przez ponad 500 lat było to wielkie wydarzenie. W sposób naturalny zmobilizowało wszystkich Ormian w najdalszych zakątkach świata. 28 maja 1918 roku Armenia ogłosiła deklarację niepodległości. Była to decyzja niejako wymuszona, gdyż kilka dni wcześniej rozpadł się nowo powołany byt polityczny – Federacyjna Republika Zakaukaska, w której skład wchodziły Gruzja, Azerbejdżan i Armenia⁵. Ormianie bezpośrednio po rewolucji październikowej (1917) nie byli przygotowani do samodzielnego kreowania własnego niepodległego bytu politycznego. Początkowo obrady komitetów narodowych i rządu ormiańskiego odbywały się nie w stolicy Armenii, Erywaniu – ale w Tbilisi, stolicy Gruzji. W owym czasie Erywań był miastem prowincjonalnym, a budowniczo wie niepodległej Armenii racjonalnie zakładali, że chcąc zjednoczyć terytorium (Armenię Wschodnią i Zachodnią) i zachować niepodległość, Armenia musi znaleźć lojalnych sojuszników, w tym przede wszystkim zjednać sobie Rosję (czy to czerwoną, czy białą). A to właśnie Tbilisi było najważniejszą i najlepiej skomunikowaną metropolią w regionie. Niepodległość ogłoszona w maju 1918 roku była – jak trafnie przyjmowano – zaledwie początkiem drogi. Państwo wówczas utworzone często nazywano kolokwialnie republiką erywańską, gdyż ta niewielka ormiańska struktura państwowa w żadnym stopniu nie odzwierciedlała ambicji politycznych Ormian. Elity ormiańskie wspierały przede wszystkim idee Wielkiej Armenii skonfederowanej z pozostałymi narodami Zakaukazia. Wydawało się, że ta koncepcja ma szansę na realizację. Jak w 1919 roku tłumaczył Gevorg V Tyflisecy, katolikos Kościoła ormiańskiego rezydujący w Eczmiadynie, swemu rozmówcy, którym był papieski wizytator Transkaukazji ojciec Antoine Delpuch z zakonu ojców białych: „Armenia przetrwać może tylko wtedy, gdy zjednoczy się z Gruzinami i innymi mieszkańcami Kaukazu”⁶. Niestety wszystkie trzy kraje Kaukazu Południowego nie były w stanie pokojowo koegzystować, górę wzięły antypatie etniczne, ambicje polityczne i spory terytorialne, zaciążyły też zagrożenia ze strony Turcji i Rosji⁷.

Armenia musiała samotnie walczyć o kształt swych granic, zmagać się z problemami na tle finansów państwa i nawiązania stosunków dyplomatycznych

J. Osiecki, *Od rosyjskiej Armenii do Republiki Armenii*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 92/93, 2018, s. 72-82.

⁵ S. Payaslian, *The History of Armenia. From the origins to the present*, New York 2007, s. 151; R. G. Suny, *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington 1993, s. 119-131.

⁶ Archivio Segreto Vaticano: Secretaria di Stato, Russia III, Pos. 25 sc., fasc. 163, s. 15, list wizytatora apostolskiego A. Delpucha do sekretarza Kongregacji Kościołów Wschodnich, Tyflis, 21 listopada 1919.

⁷ W 1922 roku powołana została Zakaukaska Federacyjna Republika Sowiecka (istniała do 1936 roku), jednak u podstaw tego aktu nie leżała suwerenna decyzja liderów politycznych tych republik, ale bolszewicka dyrektywa.

w Europie. Pozostawała w ciągłym kryzysie od pierwszego (28 maja 1918) do ostatniego dnia istnienia (2 grudnia 1920). Największym zagrożeniem była Turcja, nieustannie przesuwająca granice i nieuznająca żadnych postanowień traktatowych⁸. Wewnętrzna sytuacja w kraju była równie dramatyczna. Po pierwszej wojnie światowej, w rezultacie działań wojennych i ludobójstwa dokonanego na Ormianach w Turcji (1915), na terytorium Republiki Armenii znajdowali się liczni uchodźcy z Armenii Zachodniej (część historycznej Armenii na terytorium dawnego imperium osmańskiego). Według danych rządu armeńskiego na całym obszarze Kaukazu Południowego znajdowało się w 1919 roku 310 835 uchodźców. Dane te potwierdzają także zachodnie organizacje pomocowe⁹. Najwięcej uchodźców było w regionie Eczmiadzyna i Erywania, gdzie ich liczbę szacowano na około 150 000 osób. Odwiedzający w tym czasie Armenię cudzoziemcy relacjonowali ich tragiczną sytuację. Nie było jedzenia, lekarstw, odzieży, a naród dziesiątkowały choroby¹⁰.

Środowiska polityczne Armenii podjęły szybko lobbing na rzecz umocnienia niepodległości kraju i pozyskania pomocy organizacji charytatywnych. Chcąc zachować swój byt polityczny, Armenia musiała prowadzić nie tylko przemysłowe działania militarne, ale również – a może przede wszystkim – skuteczną dyplomację. Koordynacją tych wszystkich działań zajęła się w Europie Ormiańska Delegacja Narodowa (ODN) z Boghosem Nubarem Paszą¹¹ na czele – nieoficjalnym przedstawicielem Armenii, zarówno zachodniej, pozostającej pod władzą Turcji, jak i Republiki Armenii¹².

Ormiańska delegacja narodowa¹³ została utworzona już w 1912 roku przez katolikosa Geworka V. W związku z tym, że Armenia nie miała przez kilka stuleci swojego (nawet nieoficjalnego) rządu, obowiązek ochrony ormiańskiej sprawy narodowej wzięła na siebie Apostolski Kościół Ormiański. Jego hierarchowie, a przede wszystkim katolicy, poczynając od Mkrticza I (Hrimiana Hajrika), pełniącego swój urząd w latach 1893-1907, bacznie obserwowali wydarzenia polityczne w Europie. Do zawiązania Ormiańskiej Delegacji Narodowej przez Geworka V przyczyniły się z pewnością wydarzenia w ramach wojen bałkańskich, a także zapewnienia ze strony Rosji, iż ta wesprze idee zjednoczenia Wielkiej

⁸ Kampania militarna Turcji została tymczasowo zatrzymana w czerwcu 1918 roku po przegranej bitwie pod Sardarapatem (maj 1918).

⁹ L. J. Barton, *Story of Near East relief (1915-1930)*, New York 1930, s. 121-124.

¹⁰ Analiza pierwszego roku funkcjonowania młodej republiki armeńskiej (1918-1919) w: R. Hovannisian, *Republic of Armenia*, 1, Berkeley-Los Angeles-London 1971.

¹¹ Pochodzący z Egiptu Boghos Nubar był synem Nubara Paszy – ministra spraw zagranicznych Egiptu.

¹² S. Payaslyan, *The history of Armenia*, s. 137.

¹³ W ormiańskiej terminologii historiograficznej używane jest określenie w liczbie mnogiej: „Ormiańskie Delegacje” (Ազգային պատվիրակություններ).

Armenii¹⁴. Celem Geworka V było zbudowanie sieci reprezentantów ormiańskiej sprawy narodowej w całej Europie¹⁵. Boghos Nubar stał na czele delegacji już od 1912 roku, jednak dopiero po 1918 roku, gdy Armenia stała się *de iure* niepodległym państwem, mógł rozpocząć oficjalnie działalność na arenie międzynarodowej jako wysłannik Republiki Armenii. Zadaniem ODN było przekonanie rządów Wielkiej Brytanii i Francji o konieczności przeprowadzenia niezbędnych reform dotyczących mniejszości religijnych w imperium osmańskim. Reformy te gwarantować miał już traktat berliński (1878), ale z ich wykonaniem Turcja permanentnie zwlekała.

Boghos Nubar był nie tylko politykiem, ale może przede wszystkim filantropem. W 1906 roku założył pierwszą ogólnormiańską organizację charytatywną i społeczną, pod nazwą „Ogólnormiański Sojusz Dobroczynny” (Հայկազգային Հասարակական Բարեգործական Ընդհանուր Միություն) – dziś znaną pod angielskim akronimem „AGBU” (Armenian General Benevolent Union)¹⁶. AGBU w momencie powstania nie była jedyną ormiańską organizacją pomocową, choć prawdopodobnie największą. Praktycznie każda z ormiańskich wspólnot w Europie tworzyła własne towarzystwa nakierowane na pomoc charytatywną, działalność kulturalną i stopniowo także polityczną.

W przypadku Ormian w Wielkiej Brytanii pierwsze organizacje powstały zaledwie pod koniec XIX wieku. W 1870 roku w Manchesterze założono parafię ormiańską pod wezwaniem Świętej Trójcy. W 1877 roku organizację społeczno-polityczną Stowarzyszenie Działające na rzecz Kwestii Wschodniej¹⁷ zainicjowali Brytyjczycy o poglądach proormiańskich. Działali w niej także Ormianie, wówczas jeszcze nieliczni, pragnący aktywnie zaangażować się w pomoc

¹⁴ Szczególną rolę odegrał w tym kontekście Hakob Zawirjew, asystent międzynarodowego zarządu (komiasiatu) Wanu, i Siergiej Sazonow, minister spraw zagranicznych Rosji. Հայաստանի ազգային արխիվ (Hajastani azgajin archiw, pol.: Archiwum Narodowe Armenii, Erywań, dalej: HAA): f. 1/o. 6/d. 30, k. 1-8, *Зануцку учторука Лео*; S. Payaslyan, *The history of Armenia*, s. 137.

¹⁵ *The archives of the Armenian National Delegation*, <http://www.bnulibrary.org/index.php/en/archives-en/les-archives-de-la-delegation-nationale-armenienne-en>.

¹⁶ Pierwszą siedzibą AGBU był Kair, ale już w 1909 roku powstała filia w Manchesterze, a w 1921 roku w Paryżu. ABGU początkowo zajmowało się wspieraniem edukacji ormiańskiej, głównie w imperium osmańskim, a także dostarczaniem żywności do najbardziej potrzebujących rejonów zamieszkałych przez Ormian. Przełomem w działalności AGBU była tragedia ludobójstwa Ormian, zainicjowanego w Turcji w 1915 roku, które przeformułowało profil działalności towarzystwa. Boghos Nubar poświęcił wówczas wszystkie środki na rzecz budowy obozów dla uchodźców – największy powstał w Port Said w Egipcie. Do dziś AGBU pozostaje, oczywiście poza Apostolskim Kościołem Ormiańskim, najstarszą nieprzerwanie funkcjonującą ormiańską organizacją społeczną o charakterze pomocowym.

¹⁷ Działaczami tego towarzystwa byli między innymi G. Baronian i R. Jeghiazarian, zob. Բ. Եղիզարյան [R. Jeghiazarian], *Անգլիայի հայ գաղութը* [Ormiańska wspólnota w Anglii], „Պատմաբանասիրական հանդես” [Przegląd Historyczny], 2002, 1 (65), s. 71.

ojczyźnie. Z czasem ten alians doprowadził do utworzenia Stowarzyszenia Zjednoczonych Ormian w Londynie, a potem najbardziej znanego angielskiego stowarzyszenia lobbystycznego Ormian w Londynie – British Armenian Committee (inny wariant nazwy: „British Armenia Committee”). W przypadku wspólnoty brytyjskiej kolosalne znaczenie miały dwie wojny bałkańskie (1912-1913), które dały impuls diasporze ormiańskiej do bardziej zdecydowanego zaangażowania się na rzecz ojczyzny. Ormianie londyńscy i manchesterscy stanowili zaledwie kilkusetosobową grupę, ale większość z nich była dobrze sytuowanymi kupcami. O wzroście liczebności Ormian, a tym samym ich aktywności politycznej, można mówić dopiero po 1918 roku, kiedy armia brytyjska pomogła przesiedlić z Baku do Londynu 900 Ormian¹⁸. Przełomem w zainteresowaniach losem Ormian w Wielkiej Brytanii była z pewnością publikacja, którą w 1916 roku wydał historyk Arnold Toynbee¹⁹. Po jej lekturze sprawą Ormian zainteresował się również arcybiskup Canterbury Randall Davidson. Od tej pory w sferach brytyjskich ugruntowało się przekonanie, iż rozwiązanie kwestii ormiańskiej²⁰ powinno być ukierunkowane zarówno na odzyskanie przez Armenię niepodległości, jak i na pomoc uchodźcom wygnanym przez Turków od Mezopotamii po Gruzję. Stowarzyszenie British Armenian Committee, naciskając na Izbę Gmin i Izbę Lordów, miało zabiegać o pomoc humanitarną dla rodaków²¹.

We Francji impuls do tworzenia stowarzyszeń pod koniec XIX wieku dali sami Ormianie – początkowo byli to głównie dawni obywatele imperium osmańskiego

¹⁸ *Ibidem*, s. 66.

¹⁹ *The treatment of Armenians In the Ottoman Empire 1915-1916. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce*, London 1916.

²⁰ „Kwestia ormiańska” (orm.: Հայկական հարցը lub Հայ դատ – haj dat) to termin historyczno-polityczny obejmujący zarówno poprawę sytuacji społeczno-politycznej Ormian w imperium osmańskim i dążenia Armenii do odzyskania niepodległości, jak i postulat zjednoczenia Armenii wschodniej (rosyjskiej) i zachodniej (wchodzącej w skład imperium osmańskiego). Nie będzie nadużyciem stwierdzenie, że haj dat to inaczej ormiańska racja stanu w kontekście rodzącej się nowej Armenii na przełomie XIX i XX wieku. Termin używany był od czasu konferencji berlińskiej (1878), kończącej wojnę rosyjsko-turecką (1877-1878). Haj dat utracił aktualność na arenie międzynarodowej wraz z ludobójstwem Ormian (1915) i sowietyzacją Republiki Armenii (1920), a może przede wszystkim po podpisaniu traktatu w Lozannie (1923), gdy ostatecznie pogrzebano nadzieje Ormian na niepodległe państwo. Po 1991 roku na nowo termin ten znajduje użycie w kontekście trudnej geopolitycznej sytuacji Armenii, ze szczególnym uwzględnieniem konfliktu wokół Górskiego Karabachu (1991-1994) i relacji dyplomatycznych z Turcją. Zob. *Армянский вопрос*, red. К. Худавердян, Ереван 1991.

²¹ W lipcu 1918 roku James Ramsay MacDonald, członek British Armenian Committee, jeden z liderów partii labourzystowskiej (potem premier Wielkiej Brytanii w latach 1924 oraz 1929-1935), wniósł zapytanie w Izbie Gmin, czy Armenia może liczyć na pomoc ze strony imperium brytyjskiego. Minister spraw zagranicznych Arthur Balfour w imieniu rządu udzielił pozytywnej odpowiedzi. Był to jeden z pierwszych sukcesów British Armenian Committee (F. Kazemzadeh, *The struggle for Transcaucasia 1917-1921*, New York 1951, s. 164).

go, ale z czasem również Libanu i całego Bliskiego Wschodu²². Najmocniejszą instytucją ormiańską we Francji na początku XX wieku był Apostolski Kościół Ormiański. Posiadał katedrę w Paryżu pod wezwaniem Świętego Jana Chrzciciela oraz trzy kościoły: w Nicei (Świętej Maryi), Marsylii (Świętych Tłumaczy) i Alfortville (Świętych Piotra i Pawła). Od 1920 roku istniała także wspólnota ewangelicka Kościoła ormiańskiego, która powołała do istnienia kilka stowarzyszeń, między innymi *Espoir pour l'Armenie* (Nadzieja dla Armenii) i Związek Chrześcijański Młodych Ormian. W 1919 roku powstał Czerwony Krzyż Armenii założony w Marsylii, potem przekształcony w Błękitny Krzyż Ormian we Francji²³. W Genewie w 1887 roku powstała partia socjaldemokratyczna Hnczak, która szybko znalazła zwolenników wśród Ormian francuskich. Z czasem partia wytworzyła swój organ prasowy „Hnczak”, wydawany w Montpellier i Paryżu²⁴.

Gdy w 1912 roku powołano do istnienia Ormiańską Delegację Narodową z siedzibą w Paryżu, możliwe było nawiązanie kontaktów ze sferami rządowymi. W listopadzie 1916 roku – w trakcie wojny – Nubar Pasza doprowadził do powołania przy armii francuskiej Ormiańskiego Legionu, złożonego początkowo z ochotników ormiańskich mieszkających we Francji²⁵. Przełomem w działalności ODN była pokojowa konferencja paryska (1919), która stała się egzaminem dojrzałości politycznej nie tylko dla Ormian francuskich, ale także dla całej diaspory ormiańskiej. Na konferencji pojawiły się dwie delegacje ormiańskie. Jednej przewodniczył Nubar Pasza, drugiej, reprezentującej Orman z Zakaukazia, Awetis Aharonian. Pomimo wyrazów sympatii ze strony Francji i Wielkiej Brytanii żadnej nie dopuszczono do głównych obrad²⁶.

W tym kontekście należy umiejscowić genezę Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego we Lwowie. Gdy mowa o obszarze odradzającej się Polski, w 1918 roku Ormianie zamieszkiwali głównie terytorium Kresów Południowo-Wschodnich. Stanowili wspólnotę raczej nieliczną, szacowaną na około 4000 członków, jednak widoczną w życiu publicznym i sprawnie funkcjonującą. Ich życie organizacyjne skupiało się wokół Kościoła katolickiego obrządku ormiańskiego, na którego czele stał w tym czasie arcybiskup Józef Teodorowicz. Lwów stanowił jego siedzibę, a podlegało mu 8 parafii w 3 dekanatach (Lwów, Stanisławów i Kutu)²⁷. Stowarzyszenia i organizacje ormiańskie działające w Polsce

²² P. Nieczuja-Ostrowski, *Ormiańskie instytucje we Francji (w zarysie)*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 76/77, 2014, s. 37-38.

²³ *Ibidem*, s. 40.

²⁴ O korzeniach partii i jej obecnej działalności zob. *Introduction to Social Democrat Hunchakian Party*, <http://www.hunchak.org.au/aboutus/intro.html>.

²⁵ Մ. Հարության [K. Harutunian], *Ֆրանսական բանակի հայկական լեգիոնը 1916-1920*, [Ormiański Legion w Armii Francuskiej 1916-1920], „Պատմաբանասիրական հանդես” [Przegląd Historyczny], 1999, 2-3 (101), s. 101-111.

²⁶ S. Payaslian, *The History of Armenia*, s. 153-154.

²⁷ K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 246-247.

w mniejszym lub większym stopniu związane były z Kościołem. Był to między innymi Zakład Naukowy imienia Józefa Torosiewicza, czyli bursa dla kilkudziesięciu wychowanków, na którego czele stał ksiądz delegowany przez biskupa. Działalność Zakładu w czasie pierwszej wojny światowej została mocno ograniczona. Jej reaktywacja nastąpiła w 1919 roku dzięki hojności Jadwigi Zagórskiej, żony dyrektora Banku Polskiego. Zakład pomyślany był jako jednostka opiekuńcza dla synów polskich Ormian, a w razie wakatu także dla chłopców obrządku łacińskiego. W bursie prowadzono lekcje języka ormiańskiego i muzyki liturgicznej ormiańskiej²⁸. Bursa o podobnym charakterze działała również w Czerniowcach. Najstarszą instytucją był bank Mons Pius, działający przy katedrze ormiańskiej we Lwowie. Jego XVII-wieczna geneza była bracka, wywodził się z kas prowadzonych przez bractwa pobożne przy kościołach ormiańskich, które udostępniały potrzebującym tanie kredyty, nie obarczając wysokimi procentami, czyli nie stosując lichwy²⁹. Po rozbiorach Polski, pod koniec XVIII wieku, przekształcony został w regularny zakład zastawniczy przez władze austriackie, a po pierwszej wojnie światowej wpadł w kłopoty finansowe³⁰. Finansowego wsparcia udzieliła mu wtedy ormiańska kuria arcybiskupa³¹.

Galicyskie organizacje ormiańskie miały charakter lokalny. Ormianie polscy pozostawali w zasadzie w kontaktach jedynie z ziomkami z tego samego regionu oraz z Bukowiny, sąsiedniej prowincji austriackiej, i rosyjskiej Besarabii. Łączności ze światową diasporą ormiańską i samą Armenią, zarówno rosyjską, jak i turecką, w zasadzie od schyłku XVIII wieku nie utrzymywali. Ważnym czynnikiem, który przyczynił się do niemal całkowitego poluzowania więzi z pradawną ojczyzną, był zanik języka ojczystego. Pod koniec XIX wieku nie posługiwali się już nim płynnie nawet duchowni, z nielicznymi wyjątkami³². Nie oznacza to, że świadomość własnych korzeni, duchowej jedności z ojczyzną, z szeroko rozumianym ormiańskim narodem, obumarła całkowicie. Świadczy o tym postawa Roberta Bogdanowicza, który w 1884 roku wydał broszurę skierowaną do ziomków w Galicji. Apelował o odbudowę państwa ormiańskiego pod egidą Rosji. Bogdanowicz był także pomysłodawcą projektu powrotu Ormian polskich do kraju ojczystego. Tego rodzaju poglądy były jednak wśród nich odosobnione³³. Ogólnie rzecz ujmując, Ormianie z Galicji o ormiańskiej sprawie narodowej wiedzieli niewiele. Kwestia ormiańska wykrystalizowała się po kongresie berliń-

²⁸ G. Pełczyński, *Instytucje i organizacje ormiańskie w czasach arcybiskupa Teodorowicza*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 12/13, 1998, s. 50.

²⁹ K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 213.

³⁰ *Ibidem*, s. 214.

³¹ G. Pełczyński, *Instytucje i organizacje ormiańskie*, s. 51.

³² K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 224.

³³ O Bogdanowiczu i jego koncepcjach zob. artykuł Andrzeja A. Zięby w niniejszym roczniku „Lehahayer”.

skim (1878), lecz do Ormian z Galicji idea autonomicznej, suwerennej Armenii prawie nie dotarła.

Oprócz Bogdanowicza za zwolennika ormiańskiego myślenia odrodzeniowego na gruncie Polskim można jeszcze uznać Augusta Teodorowicza. W 1898 roku wydał on broszurę pod tytułem *Kwestya ormiańska*³⁴. Z uwagi na rolę Teodorowicza w tworzeniu Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego praca ta warta jest uwagi. Jej wymowa była silnie antyturecka, co nie dziwi, gdyż wydana w dwa lata po zakończeniu rzezi ormiańskich za rządów Abdula Hamida zawierała opis okrutnych praktyk Turcji. Autor nie miał złudzeń co do szans prosperowania Ormian pod takim panowaniem. Pisał:

Dziś wszyscy Ormianie w najlepszej harmonii, ręka w rękę do jednego dążą celu, a cel ten szlachetny, tak wzniosły, bronić do ostatniego tchu wiary Chrystusowej, swego i rodziny honoru, życia i ojczyzny; niestety nikt im z pomocą nie spieszy!³⁵

Słusznie konstatawał, że w obecnej chwili nie ma szans na odrodzoną „pod egidą Lusignanów”³⁶ Armenię. Apelował o jedność i solidarność z narodem ormiańskim i skłonienie Turcji do przestrzegania postanowień traktatu berlińskiego. Uważał, że uratowanie ginącego narodu ormiańskiego w Azji Mniejszej będzie możliwe przede wszystkim przez „interwencję dyplomacji i dozór mocarstw”³⁷. Do polskich Ormian zwracał się z prośbą:

Potrzebna będzie siła materialna, która z instynktowego początkowo poczucia, przybrała dzisiaj samowiedni wyraz w planach kreślonych śmiałą rękę prawdziwych patriotów ormiańskich i przyjaciół ludzkości³⁸.

Tego rodzaju wypowiedzi były jednakże odosobnione. Tożsamość Ormian polskich wyrażała się głównie na gruncie lokalnej odrębności etnicznej, której przejawami były religia oraz więzi rodzinne. Zmieniło się to jednak w 1915 roku. Ludobójstwo Ormian i wieść o dramatycznym losie rodaków szybko dotarły do Lwowa. W roku 1916 arcybiskup Józef Teodorowicz podjął próbę sprowadzenia do Lwowa kilku tysięcy Ormian ocalałych z rzezi. Myślano nawet już o nadziałach ziemskich, które miały pochodzić z parcelowanych majątków. Do realizacji projektu jednak nie doszło. Wizja sprowadzenia uciekinierów z państwa sojuszniczego Austrii nie mogła liczyć na przychylność władzy i sympatykującej z nią prasy w tym czasie, a poza tym obszary ewentualnego osadnictwa

³⁴ A. Teodorowicz, *Kwestya ormiańska*, Lwów 1898.

³⁵ *Ibidem*, s. 16.

³⁶ Dynastia ormiańsko-francuska rządząca królestwem Armenii Cylicyjskiej.

³⁷ A. Teodorowicz, *Kwestya*, s. 57.

³⁸ Dochód z książki miał być przeznaczony na pomoc materialną dla misjonarzy katolickich działających w Azji Mniejszej (A. Teodorowicz, *Kwestya*, s. 59).

uchodźców – Galicja Wschodnia – wciąż jeszcze były zagrożone działaniami wojennymi³⁹.

Ludobójstwo Ormian, pomimo dramatycznych konsekwencji, exodusu i milionowych ofiar, stało się poniekąd także silnym impulsem dla rozwoju ormiańskiej tożsamości i aktywności w diasporze, także w Galicji. Idea pomocy Armenii i narodowi ormiańskiemu nie miała już epizodycznego charakteru, jak to było poprzednio, lecz znalazła szersze wsparcie w społeczności ormiańskiej, a także oddanych sojuszników w różnych sferach społeczeństwa polskiego. Legła też u podstaw pierwszych kontaktów polsko-ormiańskich po pierwszej wojnie światowej. Wprawdzie burzliwe wydarzenia na Kaukazie uniemożliwiły nawiązanie regularnych stosunków dyplomatycznych z Armenią, ale inicjatywy suplementarne ze strony polityków polskich ujawniły się na forum pokojowej konferencji paryskiej. W ostatnich dniach lutego 1919 roku Kazimierz Dłuski, jeden z delegatów rządu polskiego na tę konferencję, podjął rozmowy sondażowe z Ormiańską Delegacją Narodową. Dłuski niewątpliwie popierał nadzieje Ormian na niepodległość. Jednoznacznie pozytywnie wypowiedział się na temat propozycji rozwiązania kwestii ormiańskiej, zgłoszonej przez prezydenta Wilsona, która zakładała objęcie Armenii mandatem rządu USA⁴⁰. Ten kierunek polityki wobec Armenii kontynuował Ignacy Jan Paderewski, były polski premier, który jako polski delegat do Ligi Narodów w płomiennej mowie wygłoszonej w Genewie jednoznacznie opowiedział się po stronie prawa małych narodowych wspólnot do niepodległości, wspominał cierpienia Ormian, którzy mimo wielu lat niewoli nie wyrzekli się nigdy aspiracji do udziału w „wielkim dobrodziejstwie wolności” i optował za uznaniem Armenii jako członka Ligi⁴¹.

Formalnie Polska dała wyraz poparcia niepodległości Armenii w 1920 roku, jako sygnatariusz traktatu w Sèvres pod Paryżem, zawartego pomiędzy aliantami a Turcją, który przyznawał Armenii olbrzymie terytorium, rozciągające się od jeziora Sewan aż po Erzincan i od Dżawachetii aż po Musz. Polscy delegaci na konferencję w Sèvres, Erazm Piltz i hrabia Maurycy Zamoyski, opowiedzieli się za niepodległą Wielką Armenią⁴². Oznaczało to de facto historyczny początek dwustronnych relacji dyplomatycznych niepodległej Polski z niepodległą Armenią⁴³. Erazm Piltz kwestią ormiańską interesował się już od kilkunastu lat. Widać to między innymi na łamach polskiego tygodnika „Kraj”, który przed wybuchem pierwszej wojny światowej redagował w Petersburgu⁴⁴. W 1905 roku, w związku

³⁹ K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 240.

⁴⁰ *Ibidem*, s. 244.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *The Treaty of Sèvres, 1920*, https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I,_Articles_1_-_260.

⁴³ Dziś najczęściej podaje się datę 26 lutego 1992 jako dzień formalnego nawiązania stosunków Polski i Armenii po upadku ZSRR.

⁴⁴ Tygodnik petersburski „Kraj” redagowali wspólnie Erazm Piltz i Włodzimierz Spasowicz.

z konfliktem ormiańsko-tatarskim na Kaukazie, ukazała się tam seria artykułów poświęconych Ormianom i empatycznie traktujących o ich losie⁴⁵. Klimat do rozmów i współpracy w Paryżu był zatem więcej niż poprawny.

Pod koniec 1919 roku odbyła się we lwowskim Kole Literackim seria odczytów poświęconych Armenii. Między innymi obszerną prelekcję wygłosił 30 grudnia Jan Grzegorzewski, senior orientalistów polskich. Dotyczyła ona dawnych związków Armenii z Polską⁴⁶. Niedługo potem, 3 marca 1920 roku, Garabed Keuprulian, ormiański emigrant we Lwowie, zwrócił się pisemnie do komisji do spraw repatriantów Ormiańskiej Delegacji Narodowej w Paryżu, wyrażając w imieniu polskich Ormian chęć współpracy z ODN i pomocy umęczonej ojczyźnie⁴⁷. Keuprulian sporo miejsca w tej korespondencji poświęcił ewentualnemu osadnictwu w Armenii. Pisał, że nawiązał już kontakty z Ormianami, którzy byliby zainteresowani „repatriacją” do Armenii⁴⁸. W liście zaznaczył, że są to przede wszystkim urzędnicy albo pracownicy umysłowi, czyli inteligencja, dodajmy – zatem osoby, których najbardziej brakowało w kontekście administrowania państwem. Polscy Ormianie jednak przed wyjazdem do Armenii stawiali dwa warunki: „praca i płaca”. Keuprulian poprosił również o przekazanie publikacji na temat sytuacji polityczno-ekonomicznej w Armenii⁴⁹.

W liście znalazło się kilka informacji ogólnych o polskich Ormianach. Keuprulian nieco na wyrost podawał, że w Galicji mieszka ich około 10 000. Podkreślał – tym razem trafnie – że wielu z nich nawet nie wie, że są Ormianami, gdyż ich przodkowie przybyli z Armenii 500 lat wcześniej. Ubolewał, że wielu z nich uległo polonizacji i nie zna języka ormiańskiego albo mówi nim bardzo źle. Brak jakiegokolwiek systemu oświaty ormiańskiej w Galicji, nawet szkół na poziomie podstawowym, w najbliższym czasie chciał zastąpić organizacją kursów języka ormiańskiego⁵⁰. Zaznaczał jednak, że widoczną ormiańską cechą narodową, i to w całych Austro-Węgrzech, pozostaje przynależność do Kościoła ormiańskiego (apostolskiego czy katolickiego). Konkludował:

⁴⁵ J. Osiecki, *Nad Kaukazem znów zebrały się chmury i szaleje straszna burza...*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 60/61, 2010, s. 26-33.

⁴⁶ Tekst prelekcji opublikowano w 6 odcinkach 10 lat później, już po śmierci Grzegorzewskiego, we lwowskiej „Gazecie Porannej” (J. Grzegorzewski, *Polska – Armenia – Wschód*, „Gazeta Poranna”, 1929, 6, 8, 10, 13, 15, 19, 20).

⁴⁷ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], *Պատմաթղթերը լեհահայ գաղթօջախի մասին* [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], s. 72-76.

⁴⁸ Powroty te były spekulacją mało prawdopodobną, gdyż, jak zostało już wspomniane, polscy Ormianie fizycznych kontaktów z ojczyzną prawie nie utrzymywali. Dla niewielu z nich Armenia stanowiła miejsce urodzenia (czy pochodzenia).

⁴⁹ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], *Պատմաթղթերը լեհահայ գաղթօջախի մասին* [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], s. 76.

⁵⁰ W sposób naturalny nasuwa się tutaj porównanie z ideą powrotu Żydów na tereny ówczesnej Palestyny oraz utworzenia niepodległego państwa żydowskiego.

mało się wie tu o narodzie ormiańskim, ale znana jest wiara ormiańska [...] a w niemal każdym galicyjskim miasteczku [Ormianie] mają swój kościół⁵¹.

Autor listu, Garabed Keuprulian (1884-1939), pochodził z Adrianopola, gdzie ukończył katolickie gimnazjum prowadzone przez zmartwychwstańców. Prześladowania Ormian w Turcji skłoniły go do emigracji. W 1909 roku zamieszkał we Lwowie, gdzie ukończył studia inżynierskie na miejscowej politechnice, założył własną rodzinę i znalazł zatrudnienie na stanowisku kierownika betoniarni miejskiej. Część jego bliskich nadal pozostała w Turcji, inni wyemigrowali do Rumunii⁵².

Kilka tygodni później przyszła odpowiedź z paryskiego oddziału ODN⁵³. W jego imieniu Hakob Aramian, sekretarz ODN, przekazał informacje na temat obecnej sytuacji politycznej w Armenii, działań militarnych w regionie Zakaukazia, decyzji Najwyższej Rady Armenii z Erywania o przyłączeniu do republiki Armenii Zachodniej i Cylicji⁵⁴, dążeniach do uzyskania miast Wan, Bitlis i Trapezunt (współcześnie Trabzon) i zachowania dostępu do Morza Czarnego. Aramian donosił także o wielkich nadziejach, które Armenia wiązała z pomocą wojskową ze strony Stanów Zjednoczonych Ameryki i Wielkiej Brytanii. W związku z tym, iż nie było wówczas wiadomo, który kraj otrzyma mandat nad Armenią⁵⁵, sugerował, aby wstrzymać wszelką agitację i działania na rzecz repatriacji. Jakikolwiek migracje miały być możliwe dopiero po ustabilizowaniu sytuacji międzynarodowej. Proponował w pierwszej kolejności skoncentrowanie się na organizacji kursów języka ormiańskiego oraz przygotowaniu warunków prawnych i organizacyjnych dla pomocy Armenii⁵⁶.

Odpowiedź zainspirowała Keupruliana do powołania do życia organizacji zrzeszającej Ormian i Polaków, która mogłaby działać na rzecz ormiańskiej sprawy narodowej i nawiązać bezpośrednie relacje między niepodległą Polską i Armenią. Nie było to zadanie trudne, gdyż związki między Ormianami i Polakami, szczególnie w Galicji, były serdeczne i bliskie⁵⁷.

⁵¹ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], Պատմաթղթերը լեհահայ գաղթօջախի ևստի [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], s. 76.

⁵² S. Donigiewicz, *Śp. inż. Garabed Keuprulian*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 13, 1939, 3 (115), s. 130-131.

⁵³ ODN miał również swoje biura w Berlinie, Bejrucie, Londynie i Genewie.

⁵⁴ Decyzja ta została podjęta przez Zgromadzenie Narodowe Armenii 27 maja 1919 roku, w pierwszą rocznicę odzyskania niepodległości przez Armenię. S. Payaslian, *The History of Armenia*, s. 159.

⁵⁵ Ostatecznie żaden kraj go nie objął.

⁵⁶ HAA: f. 430, o. 1, d. 778, s. 5-6, List sekretarza ODN do G. Keupruliana, Paryż, 20 kwietnia 1920.

⁵⁷ K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 240-244.

Dnia 15 czerwca 1920 roku polscy intelektualiści Lwowa wraz z lokalnymi Ormianami zarejestrowali w Ministerstwie Spraw Wewnętrznych stowarzyszenie pod nazwą „Towarzystwo Polsko-Ormiańskie – Haya-Lechagan Inkerutiun”⁵⁸ (pisownia oryginalna). Siedzibą towarzystwa został Lwów. Zakładano, iż w przyszłości możliwe będzie powołanie filii w Armenii⁵⁹.

Autorzy statutu⁶⁰ deklarowali, że „celem towarzystwa jest nawiązanie i podtrzymywanie relacji ekonomicznym, politycznych i kulturalnych między Polską a Armenią”. Miało się to odbywać poprzez zarówno „zapoznavanie wzajemne Armenii i Polski z ich dziejami”, jak i zacieśnianie współczesnych kontaktów. Wśród form działalności wymieniano „publikacje, wystawy, prasę, odczyty, [...] zawiązywanie spółek, agencji i domów komisowych”, turystykę i współpracę naukową. Majątek towarzystwa miał pochodzić głównie ze składek oraz z dochodów zgromadzonych dzięki wystawom, odczytom i publikacjom. Za majątek początkowy towarzystwa uznano fundusz pozostały po nieznanym ofiarodawcy (w statucie jego dane osobowe się nie pojawiły). Towarzystwo składało się z członków założycieli, członków zwyczajnych, popierających oraz członków honorowych. Członkowie założyciele wybierali spośród siebie zarząd, który w dalszym toku działania mógł przyjmować kolejnych członków, przy czym musieli oni płacić tzw. wpisowe jednorazowe lub roczne, które dla wspomnianych kategorii członków wynosiło: jednorazowe – 1000, 800 i 25 marek polskich (ówczesna waluta Polski), a roczne – 500, 300 i 10 marek. Walne zgromadzenie członków miało się odbywać raz w roku w Polsce lub Armenii. Zarząd powoływany miał być w trakcie walnego zgromadzenia, podobnie komisja rewizyjna. Co ciekawe, towarzystwo miało dwóch prezesów – wybieranych co dwa lata. Zgodnie ze statutem jednym z nich miał być Polak, drugim – Ormianin. W działaniach towarzystwa na terytorium Polski pierwszym prezesem miał być Polak, a zastępować go miał Ormianin, a na terytorium Armenii odwrotnie – zarządowi przewodniczyć miał Ormianin. W toku dalszych prac towarzystwo miało wyłonić ze swojego grona ośmiu referentów (czterech Polaków i czterech Ormian), kierujących działaniami: literackim, sztuki i kultury, ekonomicznym i politycznym. Godłem towarzystwa miały być połączone godła Polski i Armenii to jest „siedmiopióry orzeł biały, lew ormiański, a otoku napis »Ingerutiun Lecho Hay«”.

Inicjatorami założenia Towarzystwa byli zapewne, oprócz Keupruliana, Jan Grzegorzewski oraz Andrzej Gawroński, choć pod statutem podpisało się więcej osób. Oprócz wymienionych byli to: ksiądz Bogdan Dawidowicz, profesor

⁵⁸ W pisowni zachodnioormiańskiej: „Հայա-լեհագան Ինգերուտիւն”.

⁵⁹ Pierwszy komunikat prasowy biura Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego zamieszczony został 7 stycznia 1921 roku na łamach lwowskiego dziennika „Gazeta Poranna” (12, 1921, 5621, s. 4-5).

⁶⁰ Biblioteka Naukowa PAN i PAU w Krakowie (dalej: BN PAN PAU): sygn. 4644, *Statut Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego*, grudzień 1920, s. 1-5.

Roman Barącz⁶¹, Jakub Moszoro, ksiądz Bohos Kirmizian, Grzegorz Piotrowicz, Michał Rolle, Witold Teodorowicz i Jan Parandowski⁶². Wszyscy oni tworzyli Zarząd Tymczasowy, kierujący Towarzystwem do zwołania Walnego Zgromadzenia członków. O założeniu Towarzystwa Keuprulian natychmiast poinformował ODN. W liście ubolewał z powodu smutnych wiadomości z Armenii. Choć nie pisał wprost, wydaje się, że chodziło mu o wkroczenie Armii Czerwonej do Armenii, które miało miejsce na początku grudnia 1920 roku⁶³. Paradoksalnie, gdy Armenia traciła niepodległość na Kaukazie Południowym, we Lwowie działalność stowarzyszenia jej przyjaciół nabierała tempa. Keuprulian deklarował, że nie należy „porzucać sprawy narodowej”, podkreślał, że w Polsce nie brakuje orędowników sprawy ormiańskiej, a jednym z nich jest Jan Grzegorzewski – senior polskich orientalistów⁶⁴.

Jan Grzegorzewski (około 1842-1922), prezes Towarzystwa, był od dawna zaangażowany w prace na rzecz popularyzacji wiedzy o Armenii. Ten postromantyczny oryginał był badaczem niezależnym, kształcącym się w zakresie sławistyki i orientalistyki w Odessie, Moskwie, Kazaniu, Petersburgu i Paryżu. W czasie wojny rosyjsko-tureckiej (1877-1878) był korespondentem francuskiej gazety „Figaro” oraz lwowskiej „Gazety Narodowej” w Konstantynopolu⁶⁵. W 1914 roku uzyskał z warszawskiej Kasy imienia Mianowskiego fundusz na rozpoczęcie wydawania „Rocznika Orientalistycznego”, a zaraz po wojnie uczestniczył w tworzeniu Polskiego Towarzystwa Orientalistycznego. Działał też na rzecz podjęcia kontaktów handlowych Polski z krajami Bliskiego Wschodu i szukał kontaktów wśród emigrantów z Kaukazu przybyłych do Polski, złasz-

⁶¹ Roman Barącz (1856-1930), Ormianin polski, profesor chirurgii Uniwersytetu Lwowskiego, znał dobrze język ormiański, w którym zapisywał notatki ze swoich doświadczeń. Jego aktywność społeczną i naukową w tym czasie ograniczyło załamanie psychiczne po śmierci jedyne go syna Zygmunta, który jako żołnierz polski zginął w wojnie polsko-sowieckiej w 1920 roku (S. Donigiewicz, *Ś. p. prof. dr Roman Barącz*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 5, 1931, 44, s. 3-10).

⁶² *Ibidem*, s. 5; „Gazeta Poranna”, 12, 1921, 5621, s. 4-5. Informacje biograficzne o pozostałych założycielach zob. dalej.

⁶³ W nocy z 1 na 2 grudnia podpisane zostało porozumienie o pokojowym przejęciu władzy przez bolszewików w Armenii. Ostatni premier niepodległej Armenii, Simeon Wracjan, zgodził się na wkroczenie wojsk Armii Czerwonej do Armenii za cenę ustanowienia korzystnej dla Armenii granicy z Turcją. O konsekwencjach sowietyzacji oraz samym porozumieniu zob. J. Osiecki, *Bolszewicy a Kościół ormiański. Apostolski Kościół Ormiański w Armenii sowieckiej w latach 1920-1938*, Kraków 2020, s. 80-81.

⁶⁴ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], Պատմադրություն լեհահայ գաղթօջախի մասին [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], s. 74-75; HAA: f. 430, o. 1, d. 778, s. 7-8, list G. Keupruliana do sekretarza ODN, Lwów, 23 grudnia 1920.

⁶⁵ J. Tyszkiewicz, *Jan Grzegorzewski*, s. 117-126; U. Kaczmarek, *Jan Grzegorzewski – pierwszy „polski” orientalista*, „Sprawy Wschodnie”, 2002, 1, s. 117-124; J. Reychman, *Peleryna, ciupaga i znak tajemny*, Kraków 1976, s. 100.

cza do Lwowa. Zainteresowanie ormiańską historią i współczesnością przejawiał już na początku pracy dziennikarskiej⁶⁶ i kontynuował do ostatnich lat życia⁶⁷.

Orientalistą – już w znaczeniu akademickim – był także Andrzej Gawroński (1885-1927), i to wybitnym. Absolwent językoznawstwa na uniwersytetach we Lwowie i Lipsku był w latach 1916-1917 profesorem i kierownikiem Katedry Filologii Sanskryckiej Uniwersytetu Jagiellońskiego, a od 1917 profesorem i kierownikiem Katedry Językoznawstwa Porównawczego Uniwersytetu Lwowskiego. Zamieszkawszy we Lwowie, bardzo aktywnie włączył się w tamtejsze inicjatywy orientalistyczne, jak wspomniany już rocznik i Towarzystwo, a także utworzył serię wydawniczą „Biblioteka Wschodnia” przy lwowskim Ossolineum. Poliglota o niezwykłych uzdolnieniach, interesował się także językiem Ormian polskich⁶⁸.

Nie znamy nazwisk wszystkich członków Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego⁶⁹. Trudno więc odpowiedzieć na pytanie, ilu z nich było Polakami, ilu polskimi Ormianami ze starych rodów osiadłych w Polsce przed wiekami, a ilu Ormianami przybyłymi na początku XX wieku, jak Keuprulian⁷⁰.

Pierwsze Walne Zgromadzenie zwołał Zarząd Tymczasowy na 31 grudnia 1920 roku⁷¹. Obrano na nim nowe władze. Prezesem został ksiądz Bogdan Dawidowicz (1858-1933). Był to duchowny ormiańskokatolicki urodzony w Kutchach, organizator parafii tego obrządku w Suczawie na Bukowinie, potem kanonik kapituły katedralnej we Lwowie i dyrektor banku Mons Pius, związany też z Zakładem imienia Józefa Torosiewicza. Mimo braku studiów uniwersyteckich z zakresu armenistyki był dobrym znawcą literatury ormiańskiej i tłumaczem. Utrzymywał kontakty z mechitarystami wiedeńskimi i weneckimi, odbył wiele podróży naukowych po Europie, Kaukazie i Bliskim Wschodzie. W 1904 roku został lektorem języka ormiańskiego na Uniwersytecie Lwowskim, a od 1920 roku był członkiem Komisji Orientalistycznej Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie⁷².

⁶⁶ J. Grzegorzewski, *Z wczorajszej doby Armenii*, „Gazeta Narodowa”, 1889, 256.

⁶⁷ Idem, *Dwa żywioły wschodnie w Rzeczypospolitej*, „Gazeta Wieczorna”, 1920, 5226; idem, *Polska – Armenia – Wschód*.

⁶⁸ K. Nitsch, *Gawroński Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, 7, Kraków 1948-1958, s. 325-328. Zob. także artykuł Tomasza Krzyżowskiego na temat nauczania języka ormiańskiego w Uniwersytecie Lwowskim w niniejszym numerze rocznika „Lehahayer”.

⁶⁹ W korespondencji z lat późniejszych (1922) pojawia się informacja, że członkami Towarzystwa są 42 osoby. HAA: f. 430, o. 1, d. 781, s. 1, list A. Teodorowicza do ODN, Lwów, 10 lipca 1922.

⁷⁰ Istnieją potwierdzone informacje o kilku takich Ormianach, jak księża Sarkis Eugulian czy Howsep Kaftandzian, jednak z pewnością było ich więcej. Dokładnej analizy tej grupy Ormian w Polsce do tej pory nie ma (K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 241).

⁷¹ „Gazeta Poranna”, 1921, 5621, s. 4-5.

⁷² Zob. o nim: T. Krzyżowski, *Ksiądz Bogdan Dawidowicz (1858-1933) – armenista*, <http://armenopolonia.pl/ormianie-polscy/badacze>. Por. także artykuł tegoż autora w niniejszym numerze rocznika „Lehahayer”.

Na wiceprezesa Towarzystwa zjazd obrał znanego lwowskiego dziennikarza Michała Rollego⁷³. Sekretarzem został Keuprulian, jego zastępcą – bankowiec Jakub Moszoro⁷⁴, a skarbnikiem – ksiądz Bohos Kirmizian⁷⁵. Referat sztuki i kultury objęła dziennikarka Bogumiła Ancówna⁷⁶, referat ekonomiczny – urzędnik bankowy Krzysztof Krzysztofowicz⁷⁷, a naukowy – Gawroński. W skład zarządu weszli również architekt Władysław Blaim, pedagog Karol Falkiewicz⁷⁸, student Jan Parandowski, potem najbardziej znany z tego grona⁷⁹, oraz urzędnik Witold

⁷³ Michał Rolle (1865-1932) był polskim dziennikarzem, historykiem i literatem. Urodzony w Kamieńcu Podolskim, tam poznał środowisko polskich Ormian i ich dzieje, o których wiele pisał jego ojciec Józef Apolinary Rolle. Po studiach na Uniwersytecie Jagiellońskim osiadł we Lwowie, gdzie był redaktorem „Gazety Lwowskiej”. Odziedziczywszy po ojcu obfite wypisy źródłowe, wykorzystał je w przyczynkarskich szkicach dotyczących Kresów Wschodnich, w tym Ormian (M. Rolle, *Z życia Ormian kamienieckich w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1891; R. Skręt, *Rolle Michał*, w: *Polski słownik biograficzny*, 31, Wrocław 1988-1989, s. 570-571).

⁷⁴ Jakub Moszoro (1884-1972), Ormianin polski, był naczelnikiem Banku Gospodarstwa Krajowego we Lwowie (informacje A. A. Zięby).

⁷⁵ Bohos Kirmizian (1874-1952) pochodził z Bursy (Turcja), ukończył Papieskie Kolegium Ormiańskie w Rzymie i początkowo duszpasterzował w Turcji i krótko pracował jako wychowawca w tymże kolegium. W latach 1906-1939 związany był z archidiecezją ormiańską we Lwowie, początkowo jako wikariusz katedry, następnie wikariusz w Kutach nad Czeremoszem i znów wikariusz katedralny senior we Lwowie. Pełnił funkcję sekretarza arcybiskupa Józefa Teodorowicza, urzędnika banku Mons Pius, notariusza sądu kościelnego i kapelana benedyktynów ormiańskich (T. Isakowicz-Zaleski, *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001, s. 62).

⁷⁶ Bogumiła Ancówna (1884-1923) była córką powstańca styczniowego i emigranta z Królestwa Polskiego, który jako inżynier budował kolej na Bałkanach. Urodziła się w Sofii, więc może stamtąd znała się z Grzegorzewskim, który także spędził w Bułgarii wiele lat, zanim osiadł we Lwowie. W Galicji podjęła studia uniwersyteckie, a następnie pracowała jako nauczycielka. W latach pierwszej wojny światowej została dziennikarką. Była zastępcą redaktora naczelnego „Gazety Porannej i Wieczornej” (1915-1922), w której ukazała się większość materiałów poświęconych Towarzystwu Polsko-Ormiańskiemu (M. Grekowicz-Hausnerowa, *Ancówna Bogumiła*, w: *Materiały do słownika publicystów i dziennikarzy polskich*, red. C. Lechicki, „Zeszyty Prasoznawcze”, 15, 1974, s. 119).

⁷⁷ Krzysztof A. Krzysztofowicz (1887-1955), Ormianin polski, był do pierwszej wojny światowej nauczycielem i autorem prac historyczno-literackich, po pierwszej wojnie zajął się bankowością, był w latach 1925-1927 dyrektorem banku Mons Pius (informacje A. A. Zięby).

⁷⁸ Karol Falkiewicz (urodzony w 1859) był polskim pedagogiem, inspektorem szkolnym i teoretykiem szkolnictwa, a także publicystą, między innymi redagował czasopisma „Niedziela” i „Szkoła”. Był też autorem monografii powiatu gródeckiego pod Lwowem („Kalendarz Wroclawski”, 39, 1998, s. 491).

⁷⁹ Jan Parandowski (1895-1978), Polak urodzony we Lwowie, w czasie pierwszej wojny światowej był internowany w Rosji i po powrocie stamtąd ogłosił pracę *Bolszewizm i bolszewicy w Rosji* (1920). Był w tym czasie studentem filologii klasycznej i archeologii na Uniwersytecie Lwowskim. Stał się znany potem przede wszystkim ze swojej twórczości literackiej związanej z kulturą antyczną.

Teodorowicz⁸⁰. W tekście artykułu znalazła się również informacja, iż Towarzystwo skierowało pismo do Ignacego Jana Paderewskiego z podziękowaniem za jego mowę w Lidze Narodów⁸¹.

Armenia i kwestia ormiańska potrzebowały w tym czasie orędowników na miarę Paderewskiego. Wykonanie traktatu podpisanego w sierpniu 1920 roku w Sèvres zależało w znacznym stopniu od sygnatariuszy i od tego, czy któreś z mocarstw zwycięskich zdecyduje się wesprzeć młodą republikę i objąć ten kraj mandatem⁸². Ormianie liczyli na poparcie ze strony Stanów Zjednoczonych i Wielkiej Brytanii, które miały znaczny udział w negocjacjach pokojowych⁸³. W kręgach Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego wyczuwana była atmosfera zarówno euforii, jak i zaniepokojenia. Los Armenii nie został jeszcze przesądzony i nie należało ustawać w wysiłkach o ormiańską sprawę narodową. Na pierwszy plan wysunęła się aktywność polityczna, sprawy dotyczące kultury zostały tymczasowo zawieszane. Widać to w kolejnych korespondencjach przysyłanych do ODN w Paryżu i Berlinie, które pod nieobecność Keupruliana przejęli ksiądz Kirmizian i August Teodorowicz⁸⁴. O przystąpieniu do Towarzystwa drugiego z nich, autora wspomnianej broszury o kwestii ormiańskiej, dowiadujemy się z notatki prasowej ogłoszonej w „Gazecie Lwowskiej” 6 stycznia 1921 uroku. Przybliżała ona lwowianom zakres i cel działalności Towarzystwa⁸⁵. Redakcja gazety opisywała je jako zrzeszenie bezpartyjne, którego zadaniem było „ułatwić społeczeństwu polskiemu, bez różnicy stronnictwa, potrzeb wzajemności polsko-ormiańskiej”. Towarzystwo miało również działać na rzecz „[Ormian] pracujących poza granicami własnego kraju, dla potrzeb ich własnego społeczeństwa”.

Początek 1921 roku to okres intensywnych rozmów międzynarodowych w kwestii ormiańskiej i istotnych przemian w samej Armenii. Niedawni przywódcy polityczni Armenii (głównie zwolennicy partii Dasznakcutiun z Simeonem Wracjanem na czele), nie mogąc pogodzić się z sowietyzacją swojego

⁸⁰ Antoni Seweryn Witold Teodorowicz (1876-1936), Ormianin polski, urzędnik Galicyjskiego Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego, w latach 1909-1913 dyrektor, a następnie likwidator Spółki Wydawniczej Drukarni „Polonia” we Lwowie, członek Kuratorium Zakładu imienia Józefa Torosiewicza we Lwowie, długoletni wicedyrektor banku Mons Pius, a następnie jego kurator (informacje A. A. Zięby).

⁸¹ „Gazeta Poranna”, 1921, 5621, s. 4-5.

⁸² Sygnatariuszem traktatu w Sèvres była również Polska, reprezentowali ją ambasador Polski w Paryżu hrabia Maurycy Zamojski i Erazm Piltz.

⁸³ Ormianie zaczęli wiązać nadzieję z pomocą Stanów Zjednoczonych od czasów konferencji w San Remo (kwiecień 1920). Rada Najwyższa mocarstw sprzymierzonych ogłosiła, że arbitrem w sprawie sporu ormiańsko-tureckiego odnośnie do przyszłej granicy będzie amerykański prezydent Thomas Woodrow Wilson. Granica zyskała swój formalny kształt na mocy traktatu w Sèvres.

⁸⁴ Keuprulian wyjechał na dwa miesiące do Stambułu, aby zobaczyć swoich rodziców, którzy ocalili z rzezi.

⁸⁵ „Gazeta Lwowska”, 1921, 4, s. 3.

kraju oraz dominacją turecką w regionie⁸⁶, postanowili wywołać antysowieckie powstanie (18 lutego). Kiedy Wracjan z towarzyszami odbijali Erywań z rąk bolszewików, w Londynie trwały rozmowy o „rozwiązaniu kwestii ormiańskiej”⁸⁷. Liderzy Wielkiej Brytanii, Francji i Turcji niewiele ustalili, poza tym, że traktat z Sèvres nie może być podstawą do dalszych rozmów pokojowych. Był to kolejny cios wymierzony w sprawę niepodległości Armenii. Następny zadano w Moskwie kilka tygodni później, kiedy to bolszewicy dali do zrozumienia, że popierają nowe władze tureckie i także nie godzą się z ustaleniami zawartymi w Sèvres. Wizja całkowitej porażki dyplomacji ormiańskiej, niemożność pozyskania sojuszników, a także klęska powstańców dowodzonych przez Wracjana zwiastowały koniec niepodległej Armenii.

W latach 1921-1922 działalność Towarzystwa koncentrowała się na dwóch zagadnieniach: ustanowieniu stałego przedstawicielstwa ODN w Warszawie lub ewentualnie we Lwowie oraz sprowadzeniu Ormian z Kaukazu do Polski.

O placówce dyplomatycznej Armenii w Polsce nie mogło być mowy, gdyż po grudniu 1920 już suwerennej Republiki Armenii nie było. Jednak pod koniec 1921 roku ksiądz Kirmizian zwrócił się do ODN w Paryżu z sugestią, aby powołać w Warszawie urząd stałego przedstawiciela na wzór podobnych działających już w Libanie, Berlinie i Londynie. Ostrzegął przed aktywnością w Polsce Lwa Karachana (Lewona Karachaniana), pierwszego po nawiązaniu stosunków dyplomatycznych między Polską a Rosją sowiecką posła Rosyjskiej Federacyjnej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej w Warszawie (od maja 1921 do października 1922). Jak pisał, „niewiele ma on wspólnego z ormiańską sprawą narodową i raczej nie występuje nigdy publicznie jako Ormianin, a jako działacz sowiecki”⁸⁸.

W październiku 1921 roku⁸⁹ Towarzystwo zwróciło się z kolei do ministra spraw zagranicznych Polski Konstantego Skirmunta z prośbą organizacyjną i prawną w sprowadzeniu „40 tysięcy Ormian z Kaukazu i Rosji pragnących osiedlić się w Polsce”. Nawiązując do siedmowiekowej tradycji obecności Ormian w Polsce, a także powołując się na „testament Jana III Sobieskiego”, wskazywano na „potrzebę a nawet konieczność poczynienia ze strony Rządu Rzeczypospo-

⁸⁶ Miasto Aleksandropol (dziś Gjumri) należące do Rosji przed 1914 rokiem zostało przejęte przez Turków w 1921 roku, mimo iż Sowietci obiecywali Armenii, że ta będzie mogła oprzeć się o granicę carskiej Rosji i imperium tureckiego z 1914. Б. Борян, *Армения. Зарубежная дипломатия*, Москва 1928, s. 261. Szerzej o powstaniu Wracjana: R. G. Suny, *Looking toward Ararat*, s. 139-140.

⁸⁷ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, 2, (1808-1975), Warszawa 2012, s. 543-544.

⁸⁸ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], Պատմադրությունը լեհահայ գաղթօջախի մասին [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], s. 75-76; HAA: f. 430, o. 1, d. 778, s. 9-10, list B. Kirmizjana do sekretarza ODN, 14 grudnia 1921.

⁸⁹ Na dokumencie brak daty dziennej.

litej Polskiej ułatwień” w tym przedsięwzięciu. Powoływali się na to, że Polska po upadku caratu otworzyła swoje granice dla wielu obywateli, „nie bacząc na to, że wśród tych rzesz bywają żywioły przewrotowe i nadużywające gościnności Polski”. Tymczasem Ormianie mają nieposzlakowaną opinię, są „wypróbowanymi wiekami sprzymierzeńcami Polski”, „piastunami ładu, porządku i pracowitości, zarazem szermierzami przedsiębiorczości”, dzięki którym Polska zyska na handlu ze Wschodem. „Gdyby ta rzesza była nawet głodną, ubogą i obdartą, czyż nie należało by ją przyjąć z otwartymi ramionami nie tylko gwoli prostych wymogów gościnności i samarytanizmu” – pytano retorycznie. Ormianie ci znajdowali się na terytorium Rosji sowieckiej, co wymagało porozumienia się z jej rządem, by na mocy traktatu ryskiego z marca 1921 roku przetransportować ich do Polski i oczywiście przyznać im obywatelstwo polskie⁹⁰.

Sytuacja uchodźców ormiańskich w kontekście chorób i powszechnego głodu była dramatyczna. W 1918 roku ich liczbę na Kaukazie szacowano na 310 000. W ciągu dwóch lat istnienia Republiki Armenii sytuacja została nieco unormowana, ale na natychmiastową pomoc (dane z 1921 roku) w osiedleniu czekało 73 400 Ormian⁹¹. Temat nadal był żywo dyskutowany w diasporze i nie dziwi, że w maju 1922 roku Towarzystwo ponownie zwróciło się do ministra Skirmunta w tej sprawie⁹². Wkrótce miała się rozpocząć konferencja międzynarodowa w Genewie, gdzie – jak liczono – problematyka ormiańska również miała być omawiana. W tym czasie kwestia ormiańska na gruncie międzynarodowym przedstawiała łączyć się z utworzeniem niepodległego państwa ormiańskiego, nabierała głównie charakteru humanitarnego.

Pomimo upadku Republiki Armenii Ormianie w Europie dalej działali na rzecz ojczyzny. W marcu 1922 roku ODN zwróciła się do premiera Wielkiej Brytanii z prośbą o ponowne rozpatrzenie kwestii ormiańskiej. Podobnie rzecz się miała z polskimi Ormianami. Zachętę do dalszego lobbowania na rzecz Armenii otrzymał w maju August Teodorowicz. ODN dziękowała lwowskiemu Towarzystwu za kontynuację walki w obronie niepodległej Armenii i podtrzymywanie świadomości narodowej⁹³, postulowała przesłanie nazwisk osób o ormiańskich korzeniach pracujących dla rządu polskiego i zamieszczanie w prasie polskiej artykułów o Armenii. „Proszę mieć na uwadze wszystko, co może potencjalnie

⁹⁰ BN PAN PAU: sygn. 4617, s. 1-4.

⁹¹ J. Osiecki, *Bolszewicy*, s. 92.

⁹² Brudnopis listu do ministra Skirmunta znajduje się w BN PAU i PAN: sygn. 4617, s. 6. Informacja o korespondencji pomiędzy Towarzystwem a ministerstwem znajduje potwierdzenie także w liście Augusta Teodorowicza do ODN z 19 maja 1922: HAA: f. 430, o. 1, d. 779, s. 8.

⁹³ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], Պատմաթղթերը լեհահայ գաղթօջախի մասին [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], s. 75-76; HAA: f. 430, o. 1, d. 779, s. 1-3, list sekretarza ODN do O. [A.] Teodorowicza, 10 maja 1922.

znów pobudzić ormiańską sprawę narodową” – pisał kolejny sekretarz ODN, Haik Berberian⁹⁴.

Teodorowicz w odpowiedzi tłumaczył, że Towarzystwo jest zbyt małe i nie dość wpływowe, by skutecznie mogło upominać się o sprawy ormiańskie, i po raz kolejny podkreślił konieczność ustanowienia przedstawicielstwa ormiańskiego w Warszawie. Za najlepszego kandydata uważał arcybiskupa Józefa Teodorowicza, gdyż w tym czasie działał on stale w Warszawie, choć zajmował się głównie polityką polską. Radził też, aby ODN nawiązała kontakt z hrabią Maurycym Zamoyskim, ambasadorem polskim w Paryżu⁹⁵.

Ustanowienie oficjalnego przedstawiciela ODN w Polsce nie doszło do skutku. Nie wiemy ostatecznie, co stanęło na przeszkodzie, być może kwestia finansowa, być może wypalenie się aktywności lobbingsowej ODN. Zresztą i aktywność Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego zanikała w tym czasie. Zmarł właśnie Jan Bołoz-Antoniewicz (29 września 1922), potomek ustosunkowanego we Lwowie rodu Ormian polskich, wybitny historyk i teoretyk sztuki, autor studiów na temat sztuki Ormian polskich, profesor Uniwersytetu Lwowskiego i bliski współpracownik arcybiskupa Teodorowicza. August Teodorowicz przedstawiał w liście Bołoz-Antoniewicza jako dobrego ducha wielu działań Towarzystwa i orędownika sprawy powołania przedstawiciela ODN w Warszawie⁹⁶. Lobbowania na rzecz Armenii w prasie polskiej również nie możemy zaliczyć do udanych działań Towarzystwa. Biuro prasowe ODN przygotowało artykuł, który po przesłaniu do Lwowa miał zostać opublikowany w prasie polskiej, ale niestety operacja ta zakończyła się fiaskiem⁹⁷. Tymczasem w październiku 1922 roku ukazał się w Polsce artykuł zatytułowany *Turcy*, autorstwa francuskiego pisarza Claude’a Farrère’a, jawnego lobbysty Ankary, który niepochwlebnie wyrażał się o Ormianach. August Teodorowicz retorycznie pytał Berberiana:

⁹⁴ Artykuł o ormiańskich dążeniach niepodległościowych miał się rzekomo ukazać 30 czerwca 1922. Teodorowicz nie podaje jednak tytułu gazety, która go zamieściła (HAA: f. 430, o. 1, d. 779, s. 8, list A. Teodorowicza do sekretarza ODN, Lwów, 19 maja 1922).

⁹⁵ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], *Լեհաստանի հայ համայնքը* [Wspólnota ormiańska w Polsce], s. 39-45; HAA: f. 430, o. 1, d. 781, s. 1, list A. Teodorowicza do ODN, Lwów, 10 lipca 1922.

⁹⁶ H. d’Abancourt, *Antoniewicz Jan Bołoz*, w: *Polski słownik biograficzny*, 1, Kraków 1935, s. 137–139. Teodorowicz pisał o profesorze Antoniewiczu, że wraz z jego śmiercią „umarła kultura ormiańska w Polsce; wielka to strata dla Ormian i kultury polskiej” (Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], *Լեհաստանի հայ համայնքը* [Wspólnota ormiańska w Polsce], s. 44-45; HAA: f. 430, o. 1, d. 779, s. 18, list A. Teodorowicza do ODN, Lwów, 4 października 1922).

⁹⁷ Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatrian], *Լեհաստանի հայ համայնքը* [Wspólnota ormiańska w Polsce], s. 39-45; HAA: f. 430, o. 1, d. 779, s. 12-13, list H. Berberiana do A. Teodorowicza, Paryż, 12 lipca 1922.

Jak to się stało, że Francja zmieniła swoje podejście w polityce (a zatem i stanowisko wobec Ormian)? [...] Polacy i naturalnie polska prasa w tej sytuacji są sojusznikami Francji, a stanowisko polityczne Francji jest stanowiskiem Polski⁹⁸.

Francja, mając na celu normalizację stosunków w Europie, zaczęła rozmowy dwustronne z Turcją już w marcu 1921 roku. Konferencja londyńska (1921) nie przyniosła większych rezultatów, poza tym że tureccy dyplomaci z Ankarą nawiązali serdeczniejsze kontakty z dyplomatami francuskimi. Był to początek procesu, w wyniku którego Francja jako pierwszy z krajów ententy złamała wspólny front i uznała rząd w Ankarze⁹⁹. Polska poszła w ślady Francji. Zobowiązywały ją do tego porozumienia sojusznicze, które przewidywały między innymi wspólne ustalanie polityki zagranicznej i zobowiązań wobec państw trzecich. Brak europejskich sojuszników dla haj dat i porażka dyplomacji ormiańskiej na konferencji w Lozannie, gdzie temat niepodległej Armenii wykreślono z tekstu traktatu¹⁰⁰, dopełniały tragedii. Oprócz Francji także Wielka Brytania stopniowo wycofywała się ze swoich obietnic, co widoczne jest w korespondencji arcybiskupa Canterbury, który wcześniej silnie lobbował na rzecz Armenii¹⁰¹. Niepodległość Armenii stała się tematem niepopularnym. Po 1923 roku sprawa ormiańska przybrała zredukowaną formę, oznaczała bowiem już tylko pomoc doraźną uchodźcom szukającym dla siebie nowego kraju. Arcybiskup Canterbury jeszcze przez kilka miesięcy próbował nakłonić rząd brytyjski do rewizji decyzji w sprawie niepodległości Armenii, jednak bezskutecznie. W końcu anglikańskie kręgi kościelne pogodziły się ze stanem rzeczy. Biskup Harold Buxton, który uprzednio miał wielkie zasługi dla ratowania uchodźców ormiańskich, pisał 30 czerwca 1924 roku, że to rząd Armenii sowieckiej przejął na siebie obowiązek osiedlenia się przybyszy, uchodźców z Europy i Bliskiego Wschodu. Zakończył list słowami przepelnionymi ulgą i satysfakcją z kolejnej „zamkniętej” powojennej sprawy: „One of the great scandals of the Word has been finished”¹⁰².

W podsumowaniu działalności Towarzystwa Polsko-Ormiańskiego należy podkreślić, że niestety nie udało mu się pozyskać w Polsce orędownika pokroju arcybiskupa Canterbury ani wytworzyć własnego biura prasowego, które

⁹⁸ Wspomniany artykuł był przedrukiem z francuskiej gazety „L’Eclair”. Վ. Խաչատրյան [W. Chaczatryan], *Լեհաստանի հայ հասարակությունը* [Wspólnota ormiańska w Polsce], s. 39-45); HAA: f. 430, o. 1, d. 779, s. 20-21, list A. Teodorowicza do H. Berberiana, Lwów, z 7 października 1922.

⁹⁹ S. J. Shaw, E. K. Shaw, *Historia Imperium Osmańskiego*, s. 544.

¹⁰⁰ *Treaty of Lausanne*, https://www.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne.

¹⁰¹ Church of England Lambeth Palace Library (Londyn, dalej: CHELPL): Douglas Papers, sygn. 61, s. 110.

¹⁰² CHELPL: Douglas Papers, sygn. 61, s. 122, list H. Buxtona do arcybiskupa Canterbury, 30 czerwca 1924.

poprzez środki masowego przekazu mogłoby upowszechnić informacje o sytuacji Ormian i Armenii. Nie doszła do skutku próba powołania stałego przedstawiciela ODN w Polsce ani chęć przyjęcia ormiańskich uchodźców z Kaukazu. Te porażki jednak wynikały nie tyle z braku umiejętności czy zapału, ile raczej z negatywnie zmieniającej się sytuacji międzynarodowej. Gasła stopniowo idea niepodległej Armenii, a polska polityka zagraniczna w znacznym stopniu uzależniona była od stanowiska Francji i Wielkiej Brytanii. Towarzystwo Polsko-Ormiańskie stanowiło jednocześnie istotne *novum* w ruchu ormiańskim w Polsce. Swym profilem odróżniało się od wcześniejszych instytucji, wyzbyło się lokalnego charakteru, podjęło sprawę ogólnormiańską i nawiązało relacje z głównym nurtem życia organizacyjnego ówczesnej diaspory ormiańskiej w Europie¹⁰³. Było też zapowiedzią dalszej aktywności środowiska, które je powołało do istnienia. Większość działaczy Towarzystwa zobaczymy potem w szeregach Archidiecezjalnego Związku Ormian i jego licznych agendach. Oczywiście poza tymi, którzy odeszli niedługo po profesorze Antoniewicz. Grzegorzewski, pierwszy prezes, zmarł już 17 listopada 1922 roku¹⁰⁴. Gawroński, od dawna ciężko chory na gruźlicę, skoncentrował się na pracy naukowej, prowadzonej mimo częstych wyjazdów do różnych europejskich sanatoriów. W latach 1926-1927 przebywał w Paryżu, ale czy nawiązał tam kontakty z działaczami ormiańskimi i czy nadal interesował się sprawą ormiańską – nie udało się na razie ustalić. Zmarł w styczniu 1927 roku¹⁰⁵.

Warto jeszcze dodać, że Keuprulian, rzeczywisty *spiritus movens* idei powołania Towarzystwa, nadal pracował na rzecz sprawy ormiańskiej na gruncie polskim i podtrzymywania łączności polskich Ormian z diasporą w Paryżu. Wraz z drugą żoną, Bronisławą Wójcik-Keuprulian, docent muzykologii Uniwersytetu Jagiellońskiego (pierwszą kobietą w Polsce z takim tytułem), działali w Archidiecezjalnym Związku Ormian, redagowali jego organ prasowy „Posłaniec św. Grzegorza”, korespondowali z działaczami ormiańskimi w Europie, a zwłaszcza z redakcją paryskiego czasopisma „Աստիղիտ” („Anahid”). Pod koniec życia Keuprulian przejął po księdzu Dawidowiczu prowadzenie lektoratu języka ormiańskiego na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, a następnie otworzył kolejny, na Uniwersytecie Warszawskim. Zmarł nagle we Lwowie w maju 1939 roku. Stanisław Donigiewicz, jeden z najaktywniejszych działaczy

¹⁰³ Być może dalsza kwerenda w Bibliotece Ormiańskiej w Paryżu (Bibliothèque Nubarian) pozwoli ustalić jeszcze inne szczegóły działalności lwowskiego Towarzystwa, gdyż to tam znajduje się archiwum kancelarii Ormiańskiej Delegacji Narodowej (<http://www.bnulibrary.org/index.php/en/archives-en/les-archives-de-la-delegation-nationale-armenienne-en>).

¹⁰⁴ A. Gawroński, *Jan Grzegorzewski*, „Rocznik Orientalistyczny”, 1, 1919-1924 [1925], 2, s. 332-334; W. Zajączkowski, *Jan Grzegorzewski*, w: *Polski słownik biograficzny*, 9, Wrocław 1960, s. 95-97.

¹⁰⁵ K. Nitsch, *Gawroński Andrzej*, s. 325.

ormiańskich w tamtym czasie, napisał w nekrologu: „we Lwowie, w metropolii polskiego Orientu, spoczęło jego ofiarne serce, by dalej śnić swój złoty sen o «Majir Hajasdan»”¹⁰⁶.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archivio Segreto Vaticano: Secretaria di Stato, Orientali in Russia, Pos. 25 sc., fasc. 157; Russia III, Pos. 25 sc., fasc. 163

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Nauk i Polskiej Akademii Umiejętności w Krakowie: sygn. 4644, 4617, 4637

Church of England Lambeth Palace Library (Londyn): Douglas Papers, sygn. 61

[Hajastani] Հայաստանի ազգային արխիվ (Erywań): f. 1/o. 6/d. 30; f. 430, o. 1, d. 781; f. 430, o. 1, d. 778; f. 430, o. 1, d. 779

Źródła drukowane

„Gazeta Poranna” (Lwów), 1921, 5621

„Gazeta Lwowska” (Lwów), 1921, 4

Grzegorzewski J., *Dwa żywioły wschodnie w Rzeczypospolitej*, „Gazeta Wieczorna” (Lwów), 1920, 5226

Grzegorzewski J., *Polska – Armenia – Wschód*, „Gazeta Poranna” (Lwów), 1929, 6, 8, 10, 13, 15, 19, 20

Grzegorzewski J., *Z wczorajszej doby Armenii*, „Gazeta Narodowa” (Lwów), 1889, 256

Teodorowicz A., *Kwestya ormiańska*, Lwów 1898

The treatment of Armenians In the Ottoman Empire 1915-1916. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon by Viscount Bryce, wyd. A. Toynbee, London 1916

Opracowania

d’Abancourt H., *Antoniewicz Jan Boloż*, w: *Polski słownik biograficzny*, 1, Kraków 1935, s. 137-139

[Armiński] *Армянский вопрос*, red. К. Худавердян, Ереван 1991

Barton L. J., *Story of Near East relief (1915-1930)*, New York 1930

[Borian] Борян Б., *Армения. Зарубежная дипломатия*, Москва 1928

[Chaczatrian W.] Խաչատրյան Վ., Պատարթերր լեհահայ գաղթօջախի մասին [Dokumenty dotyczące kolonii polskich Ormian], „Բանբեր Հայաստանի արխիվներ” [Przegląd Archiwów Armenii], 2010, 2 (116), s. 72-80

[Chaczatrian W.] Խաչատրյան Վ., Լեհաստանի հայ համայնքը եվ Հայ ազգային պատվիրակություն [Wspólnota ormiańska w Polsce i Ormiańska Delegacja Narodowa], „Բանբեր Հայաստանի արխիվներ” [Przegląd Archiwów Armenii], 2011, 1 (117), s. 39-45

Danowska E., *Wiadomości o polskich Ormianach ze zbiorów rękopiśmiennych Biblioteki Naukowej PAN i PAU w Krakowie*, w: *Polscy Ormianie w drodze do niepodległej*

¹⁰⁶ S. Donigiewicz, *Śp. inż. Garabed Keuprulian*, s. 131.

- Polski. Materiały z konferencji naukowej, Kraków, 9-10 października 2018 r.*, red. S. Dziedzic, J. Paluch, Kraków 2018, s. 147-154
- Donigiewicz S., *Ś. p. prof. dr Roman Barącz*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 5, 1931, 44, s. 3-10
- Donigiewicz S., *Śp. inż. Garabed Keuprulian*, „Posłaniec św. Grzegorza”, 13, 1939, 3 (115), s. 130-131
- Gawroński A., *Jan Grzegorzewski*, „Rocznik Orientalistyczny”, 1, 1919-1924 [1925], 2, s. 332-334
- Grekowicz-Hausnerowa M., *Ancówna Bogumiła*, w: *Materiały do słownika publicystów i dziennikarzy polskich*, red. C. Lechicki, „Zeszyty Prasoznawcze”, 15, 1974, s. 119
- [Harutiunian K.] Հարությունյան Կ., Ֆրանսական բանակի հայկական լեգիոնը 1916-1920 [Ormiański Legion w Armii Francuskiej 1916-1920], „Պատմաբանասիրական հանդես” [Przegląd Historyczny], 1999, 2-3 (101), s. 101-111
- Hovannisian R., *Armenia on the road to independence*. Los Angeles 1967
- Hovannisian R., *Republic of Armenia*, 1-4, Berkeley–Los Angeles–London 1971, 1982, 1996
- [Jeghizarian R.] Եղիզարյան Բ., Միգրիտի հայ գաղութ [Wspólnota ormiańska w Anglii], „Պատմաբանասիրական հանդես” [Przegląd Historyczny], 2002, 1 (65), s. 65-87
- Kaczmarek U., *Jan Grzegorzewski – „pierwszy” polski orientalista*, „Sprawy Wschodnie”, 2002, 1, s. 117-124
- Kalendarz Wrocławski*, 39, 1998
- Kazemzadeh F., *The struggle for Transcaucasia 1917-1921*, New York 1951
- Nieczuja-Ostrowski P., *Ormiańskie instytucje we Francji (w zarysie)*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 76/77, 2014, s. 37-48
- Nitsch K., *Gawroński Andrzej*, w: *Polski słownik biograficzny*, 7, Kraków 1948-1958, s. 325-328
- Osiecki J., *Bolszewicy a Kościół ormiański. Apostolski Kościół Ormiański w Armenii sowieckiej w latach 1920-1938*, Kraków 2020
- Osiecki J., *Nad Kaukazem znów zebrały się chmury i szaleje straszna burza...*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 60/61, 2010, s. 26-33
- Osiecki J., *Od rosyjskiej Armenii do Republiki Armenii*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 92/93, 2018, s. 72-82
- Payaslian S., *The History of Armenia. From the origins to the present*, New York 2007, <https://doi.org/10.1057/9780230608580>
- Pełczyński G., *Instytucje i organizacje ormiańskie w czasach arcybiskupa Teodorowicza*, „Biuletyn Ormiańskiego Towarzystwa Kulturalnego”, 12/13, 1998, s. 46-56
- Reychman J., *Peleryna, ciupaga i znak tajemny*, Kraków 1976
- Rolle M., *Z życia Ormian kamienieckich w XVII i XVIII wieku*, Kraków 1891
- Shaw S. J., Shaw E. K., *Historia Imperium Osmańskiego i Republiki Tureckiej*, 2, (1808-1975), Warszawa 2012
- Skreń R., *Rolle Michał*, w: *Polski słownik biograficzny*, 31, Wrocław 1988-1989, s. 570-571
- Suny R. G., *Looking toward Ararat. Armenia in Modern History*, Bloomington 1993
- Stopka K., Zięba A. A., *Ormiańska Polska*, Warszawa 2018

- Tyszkiewicz J., *Jan Grzegorzewski w końcowych latach życia: 1916-1922*, „Almanach Karaimski”, 4, 2015, s. 117-126, <https://doi.org/10.33229/ak.2015.04.08>
- Zajączkowski W., *Jan Grzegorzewski*, w: *Polski słownik biograficzny*, 9, Wrocław 1960, s. 95-97
- Zaleski T., *Słownik biograficzny duchownych ormiańskokatolickich oraz duchownych rzymskokatolickich pochodzenia ormiańskiego w Polsce w latach 1750-2000*, Kraków 2001
- Zięba A. A., *Komitet Ormiański w międzywojennej Warszawie*, w: K. Stopka, A. A. Zięba, A. Artwich, M. Agopsowicz, *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012

Netografia

- Introduction to Social Democrat Hunchakian Party*, <http://www.hunchak.org.au/aboutus/intro.html>
- Krzyżowski T., *Ksiądz Bogdan Dawidowicz (1858-1933) – armenista*, <http://armenopolonia.pl/ormianie-polscy/badacze>
- The Treaty of Sévres*, 1920, https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Section_I_Articles_1_-_260
- <http://www.armarchives.am/UserFiles/File/Banber%20-%202002%20-%202010.pdf>
- The archives of the Armenian National Delegation*, <http://www.bnulibrary.org/index.php/en/archives-en/les-archives-de-la-delegation-nationale-armenienne-en>
- Treaty of Lausanne*, https://wwi.lib.byu.edu/index.php/Treaty_of_Lausanne

Jakub Osiecki, *Polish-Armenian Society in Lwów (1920-1922)*

Summary: Using Armenian and Polish sources, the author analyses the activities of the Polish-Armenian Society (Towarzystwo Polsko-Ormiańskie) founded in Lwów (Poland) on June 15, 1920. This organization focused on building relations between Poland and Armenia. Its leaders, Jan Grzegorzewski, Garabed Keuprulian and August Teodorowicz established cooperation with the Armenian National Delegation in Paris, chaired by Boghos Nubar Pasha, and with its branch in Berlin. They also undertook the difficult mission of lobbying for the Armenian case in Warsaw. In the first phase of its activity, the Society planned to relocate Polish Armenians (officials and intelligentsia) to the territories of Western Armenia; due to the deteriorating international situation, the idea was abandoned. Subsequently, efforts were focused on helping Armenian refugees from Turkey in the Caucasus; on this matter, the Society made an appeal to the Polish Minister of Foreign Affairs, Count Konstanty Skirmunt. The suspension of the Society's activity was related to the deterioration of Armenia's situation on the international arena. With the abandonment of the Armenian question by France and Great Britain, the exchange of letters with activists in Paris also stopped. The author compares the Society with its counterpart in London – the British Armenian Committee, emphasizing the organization of Polish Armenians was truly exceptional because it was the first one of its kind, and also because it focused not on the problems of the local diaspora, but on the issue of Armenia's independence.

Keywords: Armenia, Polish Armenians, Lwów, Polish-Armenian Society, Armenian National Delegation, Jan Grzegorzewski, August Teodorowicz, Garabed Keuprulian, political lobbying

Յակուբ Օսիեցկի, Լեհահայ ընկերությունը Լվովում, (1920-1922)

Ամփոփում. Հեղինակը օգտագործելով հայկական և լեհական աղբյուրները նկարագրել է Լեհահայ ընկերության գործունեությունը, որը հիմնադրվել էր Լվովում 1920 թ. հունիսի 15-ին: Ընկերությունը կենտրոնացված էր Լեհաստանի և Հայաստանի հարաբերությունների կառուցման վրա: Այդ կազմակերպության ղեկավարները՝ Կարապետ Քեուփրուլյանը, Յան Գժեգոժեվսկին և Աուգուստ Տեոդորովիչը ընկերության հետ համագործակցություն էր հաստատել Հայ Ազգային Պատվիրակության հետ, Նուբար Փաշի գլխավորությամբ: Առաջին փուլում ընկերությունը նախատեսում էր Լեհահայերին տեղափոխել հին հայրենիք՝ Արևմտյան Հայաստանի տարածքներ: Փորձեր արվեցին օգնելու Թուրքիայի հայ գաղթականներին, ովքեր այդ ժամանկ Կովկասում էին ապրում: Այս կապակցությամբ ընկերությունը նամակներ ուղարկեց Լեհաստանի արտաքին գործերի նախարար՝ Կոնստանտին Սկիրմունտիին: Ֆրանսիայի և Մեծ Բրիտանիայի կողմից հայկական հարցի պաշտոնական փակումից հետո Հայ Ազգային Պատվիրակության հետ նամակագրությունը նույնպես դադարեց: Հեղինակը համեմատել է Լվովի Լեհահայ Ընկերությունը British Armenian Committee-ի հետ: Լեհաստանում այս կազմակերպությունը ֆենտմեն էր, քանի որ լեհահայերի առաջին կազմակերպությունն էր, որը կենտրոնացավ Հայաստանի անկախության խնդրի վրա:

Հիմնաբառեր. Լեհահայեր, հայա-լեհական ընկերություն, Լվով, Հայ Ազգային Պատվիրակություն